

BOEKBESPREKING

Marco Visser

Pars pro toto:

Analyse van de figuur van het pars pro toto in het werk van F.H. Breukelman en uitwerking aan de hand van de teksten over de knecht van JHWH in Jesaja.

Een bijbels-theologisch onderzoek

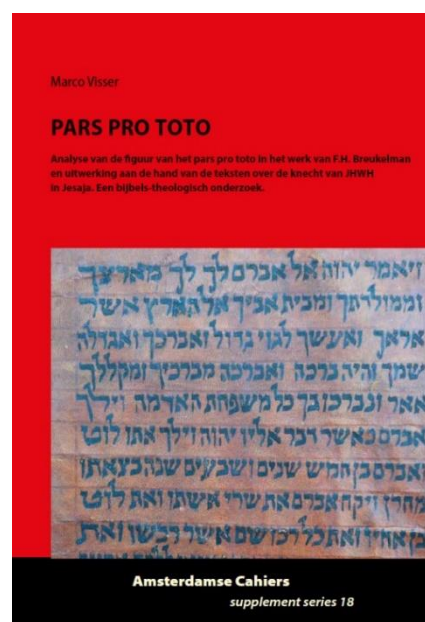
(ACEBT Sup. Series 18), Amsterdam: SHA 2021

241 pag. ISBN: 978-94-92526-64-9. € 27,40

In het bijbels-theologisch werk van Frans Breukelman (1916-1993) neemt de figuur van het *pars pro toto* een belangrijke plaats in. We mogen blij zijn dat Marco Visser in zijn proefschrift, dat hij op woensdag 9 februari 2022 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigd heeft (met prof. dr. Rinse Reeling Brouwer en prof. dr. Klaas Spronk als zijn promotores) deze figuur aan een nader onderzoek heeft onderworpen. MV doet nog meer, want hij kijkt ook of hij deze figuur kan gebruiken voor het verstaan van de knecht van JHWH in de Tweede-Jesaja. Met deze knecht des Heren gaat het strikt genomen om een viertal teksten (42:1-7; 49:1-7; 50:4-11 en 52:13-53:12), MV beperkt zich niet daartoe, hij voegt daar ook 41:8-13 aan toe, zijnde de eerste plaats waar volgens MV sprake is van 'knecht van JHWH'. Deze tekst verschilt echter van de andere vier. MV verantwoordt zich niet voor het feit dat hij desondanks toch deze tekst bespreekt. Mij lijkt dat je voor een compleet beeld ook de andere keren dat het woord '(mijn) knecht' in Jesaja 40-55 voorkomt, zou moeten bespreken.

De dissertatie bestaat uit drie delen. De centrale vraag in het eerste deel ('Kleine catalogus van begrippen') is 'wat zijn elementen van de stijl- en denkfiguur *pars pro toto* die voor de bijbelse theologie relevant zijn'. We moeten bedenken dat het met *pars pro toto* (een vorm van metonymie) allereerst om een literaire stijlfiguur gaat: er wordt een gedeelte van een object genoemd, terwijl men het hele object bedoelt. Als Breukelman het begrip introduceert, dan functioneert het echter niet zozeer als een stijlfiguur, maar veel meer als een – om de term van MV te gebruiken – denkfiguur. In dit eerste deel bespreekt hij daarnaast nog twee andere termen: representatie (18-23) en plaatsvervangings (24-29). Vooral de eerste term is voor MV van belang. Dat heeft ermee te maken dat hij 'staan voor' en 'representeren' als identieke begrippen beschouwt. Maar kan je die twee wel op één noemer zetten? Waarom MV hier ook het dogmatisch geladen begrip 'plaatsvervangings' dat hij opvat als 'instaan voor' (24) en door Christoph Gestrinch nog weer onderscheiden wordt van 'intercessie' (20), bespreekt, is mij niet duidelijk. Je kunt niet zeggen dat het hier om verschillende vormen van *pars pro toto* gaat. Heeft het misschien ermee te maken dat zowel bij K.H. Miskotte als bij G.H. ter Schegget het *pars pro toto* ingevuld wordt als plaatsvervangend dan wel als plaatsbekledend (71,81)? Tot een conclusie aan het slot van het eerste deel komt het helaas niet, net zomin als het komt tot beantwoording van de centrale vraag (zie hierboven).

Het tweede deel is gewijd aan het *pars pro toto*-motief in het werk van Frans Breukelman. De aandacht voor het motief zelf is relatief beperkt (30-45), de meeste

pagina's worden gewijd aan de mensen die Breukelman hebben geïnspireerd (K. Barth en K.H. Miskotte) (46-80), aan de receptie van het motief (N.T. Bakker, K.A. Deurloo, D. Boer en R.H. Reeling Brouwer) (81-97) en aan de kritiek op Breukelman (J. Muis, M.J. Paul en M. den Dulk) (98-106). Aan het begin van het tweede deel (30) formuleert hij zijn vraag echter anders dan in zijn Inleiding (3). Daar zal het inderdaad moeten beginnen: bij het in kaart brengen van het *pars pro toto*-motief en de wijze waarop het bij Breukelman voorkomt. Wat MV helder laat zien is dat bij Breukelman *pars pro toto* allereerst representatie is: 'de eersteling te midden van zijn broeders als de op unieke wijze representatieve (d.i. zijn broeders vertegenwoordigend) figuur in het huis des vaders' (35). De eersteling doet echter meer dan representeren, zo laat MV ons zien, want hij is er – als gezegende – ook 'omwille van de anderen' (41). Elders formuleert Breukelman het – in de lijn van J.P.E. Pedersen met zijn 'totality conception' (35-39) – nog weer anders, dan zegt hij: in deze ene zijn de anderen begrepen. MV spreekt in dit verband van 'presentatie' (39), het is misschien nog beter om te spreken van 'presentie'. Uit andere formuleringen wekt Breukelman zelfs de indruk dat er sprake is van identificatie (35). Maar je komt bij Breukelman ook formuleringen tegen als 'in die ene gaat het om ons allen'. Dat is toch nog weer wat anders dan dat hij 'allen' representeert.

Aan het slot van II.1 was een evaluatie van de denkfiguur van het *pars pro toto* op dit exegetische vlak beslist op zijn plaats geweest. In de tussenevaluatie (109) wekt MV de indruk dat Breukelman op het exegetisch vlak consistent is geweest, terwijl hij in II.1 nu juist heeft laten zien dat Breukelman dat niet was.

MV wijst er terecht op dat Breukelmans gebruik van het *pars pro toto* niet beperkt blijft tot de exegese, maar ook op canoniek (in een perikoop komt het geheel van het desbetreffende bijbelboek mee), hermeneutische (het particuliere, bijbelse spreken bevat het universele) en theologisch niveau (deze geschiedenis van de God van Israël is *pars pro toto* de geschiedenis van God-met-ons-allen) geldt (109). Het is goed dat MV hier ook de kritische reacties op Breukelmans visie op de *pars pro toto*-figuur bespreekt (98-106). De kritiek concentreert zich vooral op de uitspraak dat het bijzondere/particuliere het algemene/universele present stelt. Samen met anderen wijst MV er terecht op dat in de verhouding tussen het bijzondere/particuliere en het algemene/universele zo de dynamiek verdwijnt dan wel dat zich geen gebeuren meer hoeft voor te doen. In de tussenevaluatie formuleert MV aan het slot een drietal vervolgvragen (110-114), maar hoe hij deze vragen gaat beantwoorden, horen we niet.

Het derde deel is gewijd aan de knecht van JHWH in Jesaja als *pars pro toto*-gestalte (115-205). Wat ik merkwaardig vind, is het onproblematisch gebruik van dit *pars pro toto* door MV, alsof we eerder niet alleen niet gezien hebben dat deze denkfiguur op tal van manieren ingevuld kan worden, als ook dat we hier met een problematische figuur te maken hebben, zoals D. Boer (92-95) en D. Stegeman (88-89) hebben laten zien. MV had hier beslist eerst moeten uitleggen wat hij daaronder precies onder 'pars pro toto-gestalte' verstaat. De reden voor MV om voor Jesaja te kiezen heeft te maken, zo zegt hij, met de verhouding tussen het particuliere en het universele, door ingevuld met 'de verhouding tussen Israël en de *goyim*' (7). MV had aan het begin van het derde deel, na zijn kritische tweede vervolgvraag, al wel direct kunnen zeggen dat de gedachte dat in Israël alle volkeren zijn inbegrepen hier niet opgaat. In de Tweede Jesaja – een term die MV afwijst (116), maar er feitelijk wel mee werkt – gaat het om een veel dynamischer verhouding tussen Israël en de volkeren, zoals MV ook laat zien. In die verhouding past het woord *pars pro toto* niet. Uit de titel van het derde deel wordt duidelijk dat MV de denkfiguur niet gebruikt voor de verhouding tussen Israël en de volkeren, zoals hij aan het begin van het boek meldde, maar voor de knecht des Heren. Het is een opmerkelijke keuze voor iemand uit de 'Amsterdamse School' om de tekst al bij voorbaat te belasten, en wel met

de knecht als een vorm/figuur van representatie. De vragen waar het in het Deuterokesaja-onderzoek met betrekking tot de knechtsliederen om draait, zijn (1) de identiteit van de knecht (122) en (2) is hij een individu of een collectief (123)? MV schetst een aantal oplossingen die in de loop van het onderzoek zijn gegeven, maar geeft niet aan waarom deze oplossingen niet deugen, en dan ook om een andere lezing vragen. Hij is van mening dat de tekst met opzet steeds onduidelijk ('open') is, waardoor steeds de vraag opgeroepen wordt: wie is toch deze? Ik begrijp dan echter niet waarom de leeswijze van het *pars pro toto* dan kan helpen (125). Mij is niet duidelijk waar deze leeswijze voor staat. Aan het begin van de bespreking van de knechtspassages geeft MV aan met welke vragen hij naar de teksten gaat. De volgorde is opvallend, want dan zegt hij eerst dat het gaat om de vraag op welke manier de figuur van de knecht van JHWH representant is om daarna te vragen waarvoor en voor wie de knecht staat en hoe de representatie eruit ziet. MV gaat helemaal voorbij aan de vraag of de knecht wel gezien kan worden als representant.

Met betrekking tot de bespreking van de knechtspassages (127-205) spijt het me om te moeten zeggen, maar ik kon er op een gegeven moment geen touw meer aan vast knopen. De ene keer is de knecht Israël, de ander keer *representeert* hij het volk, dan weer representeert hij JHWH (214). Op het ene moment moeten we hem zien als een 'corporate personality' (168-169), dan weer moet hij opgevat worden als 'personificatie' (170-171), een derde keer is hij belichaming van de een of de ander, maar toch ook weer niet samenvallend met het volk, omdat hij een tegenspeler is (171), een vierde keer is hij 'uitbeelding van datgene wat allen betreft', vervolgens draagt hij het lot van de *goyim* en zijn ze in die identificatie mee-begrepen. Representatie is het ene begrip dat we in dit derde deel voortdurend tegenkomen, daarnaast moet er met betrekking tot de knecht ook van plaatsvervangingsgesproken, en wel als het vierde knechtslied aan de orde is. De knecht blijkt echter ook weer de volkerenwereld te kunnen representeren (205).

Het is dan echt veel te makkelijk om te zeggen dat wie of wat er gerepresenteerd wordt, niet vast omlind is (151), wat al deze invullingen dan mogelijk zou moeten maken.

Mijn slotconclusie: we hebben in het *pars pro toto* met een figuur te maken, die hoe aantrekkelijk ze misschien ook moge zijn (voor MV betreft dat het vreugdevolle feit dat 'de geschiedenis van God met Israël op het land dat hij hun gaf, *pars pro toto* de geschiedenis van God met ons allen is', waardoor hij het bijbelse verhaal als relevant beschouwt voor ons vandaag), de bijbelwetenschap op deze manier niet echt vooruit helpt. De denkfiguur zal preciezer en standvastiger geformuleerd moeten worden, wil deze wel behulpzaam kunnen zijn.

Buiten het Nawoord (239-240) en het Curriculum Vitae (241) had ik – voor het gebruikersgemak van de exegeet aan het slot een tekstregister geprefereerd boven een personenregister (236-238). In de bibliografie, maar ook in de noten is MV niet altijd even consistent. De ene keer wordt de naam van een tijdschrift cursief geschreven, de andere keer niet. De ene keer wordt de naam van het tijdschrift voluit geschreven, de andere keer hanteert MV de afkorting van het tijdschrift. De ene keer volgt na 'in' wel een dubbele punt, de andere keer niet. De ene keer staat een naam van een serie tussen haakjes, de andere keer niet. Het boek is ook op andere punten nogal slordig: in het gebruik van het Hebreeuws (33 [noot 102], 78 [noot 292], 132, 144, 174 [noot 578]), als ook in de notatie van de noten. De ene keer staat de noot voor de punt, de andere keer erna. De ene keer staan voor letters voor een naam, de andere keer erachter. De ene keer wordt een tekstplaats als volgt aangeduid: 41:8, de andere keer is het 41: 8.

Ik had hoge verwachtingen van dit proefschrift, maar ik moet zeggen dat het boek, vooral het derde deel, mij nogal heeft teleurgesteld.

Nico Riemersma